

Doktori (PhD) értekezés tézisei

**Distancia és ellenirányúság Montaigne, Diderot és
Sade gondolkodásában**

Sós Csaba

Témavezető: Dr. Valastyán Tamás

DEBRECENI EGYETEM

Humán Tudományok Doktori Iskola

Debrecen, 2019.

1. Az értekezés célkitűzése, a téma körülhatárolása

Jelen disszertáció három szerzőt állít középpontba: a bevezetőt követő első részben az esszéista Montaigne, a másodikban az enciklopédista Diderot, míg a zárszót megelőző harmadik részben a testiség gyönyöreit és fájdalmait katalogizáló Sade szövegeit. E címkék – túl azon, hogy elősegíthetik a felületes tájékozódást – azonban keveset árulnak el mindazon dilemmákról, amelyek kétségkívül megnehezítik ezen életművek rendszerezését. Három olyan életműről beszélhetünk ugyanis, amelyek filozófiatörténeti szempontból aligha alkotnak egységes tendenciát, mégis alkalmasak lehetnek azonos gondolati motívumok felmutatására.

Egyfelől elmondható, hogy mindhárom szerző egy olyan gondolkodói tradíciót képvisel, amelyben a tudományok, művészetek és mesterségek iránti érdeklődés még nem specializálódott egymástól elválasztott diszciplínákra, amelyben művészi és tudományos szemléletmód még egymással összehangolt módon tudott érvényre jutni. Erről tanúskodik többek között Diderot *A természet értelmezéséről* című programadó szövege is. Szerzőjének nincs pontosan körülhatárolt prekonceptiója arra vonatkozóan, mit jelent a filozófia. Nem diszciplínákat, hanem attitűdöket különít el egymástól, különbséget téve ún. kísérleti és racionális filozófia között. Az előbbi azért produktívabb az utóbbinál, mivel magában hordozza az újramegzés lehetőségét, nem törekszik kikezdehetetlen evidenciák megtalálására. Diderot említett művében feltevéscsoportokat tár olvasója elé, lezáratlan kutatási eredményeket vesz alapul, amelyekből a képzelet feltételezett kombinációkat teremt, kimeríthetetlen nyersanyagkészlettel gyarapítva a tudományos kísérleteket.

A filozófia kiemelt célja ennek megfelelően a jelenségek közti kapcsolatok feltárásában rejlik. E kapcsolatok kimerítése azonban lehetetlen feladat, mivel természetüket az újszerűség és a változékonyság határozza meg. Ez a kísérletező gondolkodás a vizsgálódás horizontját nem szűkíti le pusztán a már megismert alakzatok körére, a megismerés határai átérnek egymásba, horizontja pedig a végtelenbe nyúlik. Miközben Montaigne *Raymond Sebond mentségét*, Diderot *D'Alembert álmát* vagy a Sade műveiben leírt kísérleteket olvassuk, azt tapasztalhatjuk, hogy a megismerésnek nincs szigorúan körülhatárolt territórium. A tények mindössze átmeneti érvényességgel bírnak. Az episztémé szigorúsága a doxa rugalmasságával ötvöződik. Az intellektuális haladásba vetett hit továbbra is meghatározó, viszont nem párosul elbizakodottsággal. A dolgokról alkotott jelenlegi tudásunk

távlatokba helyeződik, a tudás időbeli horizontja kitágul. A fantazmagóriák ebben a perspektívában nem egyszerűen lázalmok, hanem a mindezidáig meg nem tapasztalt, ám elgondolható változás alakzatai. Ezt a mindhárom gondolkodó által képviselt tendenciát a gondolkodás differenciálatlan intenzitására való törekvésként értelmezem.

Ez a gondolkodás szegmentáltságát felszámoló kísérleti filozófia egy olyan gondolkodói karakterisztikumot előfeltételez, melynek legfőbb sajátossága a radikális elfogulatlanságban, az önazonosság hiányában, az én belső készletével szembeni distanciában rejlik. Már Montaigne-nél felmerül a gondolat, miszerint a megnyilvánulás legnagyobb akadálya az én önazonossága, az, ha képtelenek vagyunk távolságot tartani szenvedélyeinkkel szemben. Kizárólag a distancia szavatolhatja a szenvedély tartós kibontakozását. A produktivitás alapja a hideg fej. Diderot-nál nemkülönben, s éppen ez adja majd a paradoxont. Minél kevésbé azonosul a színész szerepével, annál képesebbé válik annak megjelenítésére. Üresség és telítettség egymást feltételezik. Ugyanez elmondható Sade szereplőiről is. Egzisztenciájuk formalitássá válik. Az orvos, a prefektus vagy a miniszter egyaránt személytelen elem a nemzés alakzataiban, melyek megvalósításához ráadásul elengedhetetlen a résztvevők közt esetlegesen létrejövő ragaszkodás módszeres felszámolása.

Ebből egy másik, a téma körülhatárolására nézve lényeges szempont adódik. Megítélésünk szerint a három gondolkodó által képviselt tendenciát értelmezhetjük úgy, mint egyfajta anti-karteziánus törésvonalat, ahol a fő kérdés nem a Lét megértésére, a szubjektum ontológiai pozícionáltságára irányul, mint inkább arra, milyen lehetőségek származhatnak a szubjektum önként vállalt decentralizáltságából. Hiszen voltaképpen ebből az anti-karteziánus indítatásból születik meg a mindhárom szerző gondolkodását meghatározó paradoxon, miszerint az én megnyilvánulásai előfeltételezik az én felfüggesztődését, a minden iránti nyitottság előfeltételezi a semmire való irányultságot. Descartes-nál a bizonyosság határait a szubjektív létezés határai jelölik ki. Ezzel szemben a paradoxon értelmezésünk szerint nem jelent mást, mint ellenirányú mozgást, negatívum és pozitívum azonosságát, az ellentétes pólusok egyenértékűségét, még konkrétabban: a (descartes-i) szubjektum eltűnésének helyén keletkező pluralitást. Ebből a sajátos perspektívából juthatunk olyan – az általunk elemzett szerzők gondolkodását mozgásba lendítő – illogikus következtetésekre, miszerint a képtelenség a képesség, a kiürítettség a telítettség, a halál az élet előfeltétele. Célunk az, hogy ezeket az önmagukban képtelen állításokat kiragadjuk a logikai paradoxon megmerevedettségéből, hogy rámutassunk, milyen kontextusban bizonyulhatnak értelmesnek,

*nem mindig valótlan*ságnak, ahogy ez a dolgozat mottójaként választott Diderot-idézetben is olvasható.

Jelen esetben tehát e domináns mozgásalakzat nem más, mint az ellenirányúság, a radikális ellentétek azonossága. Montaigne-től Diderot-n át Sade-ig olyan gondolatalakzatok keletkeznek, amelyekben összekapcsolódnak egymással a kevés és a sok, a pontszerű és a végtelenbe nyúló, a semmi és a minden, a kimerültség és a produktivitás, a képtelenség és a képesség, a negatív és a pozitív stb. Olyan gondolkodás ez, amelyből hiányoznak az ellentételezések, amely nem autoritások mentén szerveződik, amely nem tesz különbséget kisszerűség és grandiozitás, belső és külső között (Montaigne allegóriája szerint pl. az emberi test nem kevésbé kiismerhetetlen, mint maga az univerzum, ehhez a gondolathoz pedig Diderot és Sade is csatlakozik).

A pólusok egymásra utaltsága arra enged következtetni, hogy az objektív entitások szubjektív megformáltság hiányában artikulálatlan (és ekképp nyugtalanító) intenzitások csupán, míg a szubjektív (ön)teremtés önkényessé és egyhangúvá válik, ha figyelmen kívül hagyja az objektív körülmények afirmációra hívó sokféleségét. Ezt a gondolkodást olyasfajta kompromisszum hatja át, amely nem az ellentétek egymással szembeni kizárásán alapuló polarizációra, hanem a kölcsönös összehangolásból adódó stimulációra törekszik.

Mindazonáltal az, hogy a gondolkodás segítségével képesek vagyunk formát adni ezeknek a folyton újrateremtődő intenzitásoknak, létezésünk feltáratlan zónáinak, mindhárom gondolkodó számára egy kihívást jelentő adottságként jelentkezik.

A stiláris és műfaji sajátosságok közti különbözőségek ellenére tehát e gondolkodókat végső soron ugyanaz a törekvés mozgatja, mondhatni ugyanaz a norma, miszerint semmi sem maradhat kifejezés nélkül, formát kell adni minden még ki nem fejezett erő számára.

Ennélfogva a világra egyfajta hipertróf figyelem hárul, jóformán minden jelenség alkalmasnak bizonyulhat arra, hogy új elemként járuljon hozzá egy-egy gondolatalakzat gazdagságához, függetlenül attól, hogy az esszék folyamatos rétegződéséről, Diderot álmotdiskurszusainak fantázia általi telítődéséről vagy a sade-i alakzatok összetettebbé válásáról beszélünk. Egyetlen mindent átfogó cél létezik csupán: megakadályozni a gondolkodás holtpontra jutását. Ebben a teleológiában, úgy tűnhet, az egyetlen igazság eszméje elkerülhetetlenül áldozatul esik a pluralitásnak, az autenticitás az intenzitásnak, az önazonosság a határtalanba nyúló individualitásnak.

Témánk számára a történeti keretet leginkább Alfred Baeumler „Az irracionális problémája a XVIII. századi esztétikában és logikában *Az ítélőerő kritikájáig*” című nagyszabású filozófiatörténeti munkája alapján jelöltük ki. Választásunk egyrészt azért esett erre a műre, mert szerzője a racionalitás-irracionális problémakörét nem karteziánus alapon kontextualizálja, másrészt számos részmegállapítása egybeesik a disszertációban körvonalazott gondolatokkal, pl. az én státuszára vagy a metafora természetére vonatkozóan. Baeumler a reneszánsz gondolkodói tradícióhoz köti az individualizmust, melynek kibontakozása ekkor még a megélés öntudatlanságára korlátozódott. A 18. századig kellett várni ahhoz, hogy megszülessen az ízlésről szóló tan, amely elősegítette a szubjektum önmagára eszmélését, mivel sikerült végképp problematikussá tennie az ember fogalmának uniformizált megközelítéseit. Az ember ön- és létmegértése kiszabadult a külső autoritások alól. A megismerés egyedül lehetséges alapjai közt többé nem a vallást, a tudományt vagy a természeti determináltság elvét találjuk, hanem a személyes ízlésvilág redukálhatatlan, fogalmilag totalizálhatatlan sokféleségét. Baeumler az individualitás ezen logikai átvizsgálás számára hozzáférhetetlen lényegének tiszta belátását nevezi *irracionálisizmusnak*, ami ebben a megközelítésben nem esztelenséget jelent, hanem egy, az autoritásoktól mentes gondolkodói irányzatot (egy másfajta etimológiai megközelítés szerint, a *ratio* mint alap jelentéséből kiindulva).

Baeumler vizsgálódásainak fókuszpontját azok az irányvonalak képezik, amelyek mentén megképződtek a szubjektív általánosnak, objektív individuálisnak nevezett kategóriák, amelyek a német filozófiában (Leibniz, Wolff, majd mindenekelőtt Kant gondolkodásában) teljesebben ki. A 17. és 18. századi francia filozófia (kantiánus) német filozófiára gyakorolt (Baeumler szerint az angolokénál is jelentősebb) befolyása megkérdőjelezhetetlen, olyannyira, hogy a franciák (Bouhours, Dubos) közreműködtek a német esztétika kibontakozásában.

Az anti-karteziánus individuum koncepciója ugyanakkor némi pontosításra szorul. Mivel az nem egy, az objektív realitás vagy az ész bizonyos törvényszerűségeitől teljesen elrugaszkodott típust testesít meg. Az autoritás elvűség felszámolása nem torkolthat önkénybe. Kettős mozgás jellemzi e gondolkodást: egyfelől az individuális létezés sokféleségének belátása, másfelől e sokféleség kifejezésére irányuló törekvés. A kritikai gondolkodás ugyanebből a köztességből születik, hiszen ahol a viszonyítási pontok egyetlen végső alapra redukálódnak, ott megszűnik a megközelítések sokfélesége, ahol viszont az

individuális élmény megszámlálhatatlan egyedisége képezi az ítélkezés alapját, ott törvényerőre csupán a káosz vagy egy nemkülönben önkényes, az egyediségek általánosításán alapuló konszenzus emelkedhet.

E gondolkodásmód Baeumler szerint két különböző korszak (a karteziánus racionalizmus és a reneszánsz) eredményeit egyesíti magában, miközben a metafora működéselvével szemben ugyanezt a kettős (az egység és a sokféleség elvének egyaránt megfelelő) követelményrendszert támasztja. A metafora egyszerre plurális és identifikálható, nem egyszerű másolat, de nem is az objektív realitástól való abszolút elrugaszkodás. Ez az elv különösen érvényes a disszertációban szereplő három szerzőre.

Az autoritás elv felszámolása az individualitás térnyerését eredményezi, viszont le kell szögezni, hogy ettől a lényegében véve személytelen, tárgyilagos individualitástól semmi sem áll távolabb, mint a romantikus túlfűtöttség, az énformálás mindenek fölött álló prioritása. Az én elidegeníti önmagát a belső készletekkel való fokozott azonosulástól, saját érzelmeinek projekciójától.

Ezzel a személytelenséggel hozható párhuzamba, hogy a három szerző szövegei döntően nem a gondolatok elmélyültsége, a drámai intenzitás növelése, a szerző-én mélyrétegekbe történő visszahúzódása révén tesznek szert a kívánt sokrétűségre, mint inkább a főként mennyiségi értelemben releváns megsokszorozódás által. Transzformáció helyett fontosabb az akkumuláció, míg sokrétűségről csak a horizontalitás, nem pedig a vertikális értelmében beszélhetünk. Egyik szerző életművében sem találhatunk lélektani elemzéseket, hiányoznak a megrendítő emlékidézések, ezekben az írásokban tulajdonképpen alig van atmoszférateremtő potenciál, nem találunk hosszú leírásokat sem, amelyek elmélyíthetnék a szereplők világáról alkotott tudásunkat. Az *Esszék* énje olyan, akár egy folyamatosan munkában lévő agy, amely mintha kifogyhatatlan volna az anekdotákból és kommentárokból. Sade kéjencei olyanok, mint a mesélőgépek, életükről – leszámítva néhány rövidebb leírást – alig tudunk meg valamit, személyiségüket mindössze az időről időre elmesélt történetek töltik ki. Diderot szereplői szintén csupán a történetek, illetve a jellemzően egymásra reflektáló okfejtések kavalkádjában léteznek.

Szeretnénk ugyanakkor előzetesen leszögezni, hogy az azonos motívumok felmutatásán túl igyekszünk majd rávilágítani a három szerző életművében kirajzolódó eltérésekre is, melyek a zárszóban kerülnek összefoglalásra. Ilyen különbség pl., hogy Montaigne-től Sade-ig haladva egyre inkább eltűnik a humanizmus, az intellektuális rugalmasság, így az alakzatok (pl. a

Szodoma akrobatamutatványai) az unalom határáig uniformizálódnak a mennyiségi halmozás következtében. Hangsúlyoznunk kell továbbá, hogy a Montaigne-től Sade-ig terjedő úton egyre inkább eltűnik a reneszánsz életélvezet. A szenvedély átélésénél ugyanis egyre fontosabbá válik annak megjelenítése. Montaigne-nél még inkább a kiegyensúlyozott átélés programján van a hangsúly, viszont Diderot-nál és Sade-nál egyre meghatározóbbá válik a reprezentáció mozzanata. Nemcsak arról van szó, hogy a megjelenítés fontosabb az átélésnél, mint inkább arról, hogy a két mozzanat egyenesen kizárja egymást, és tulajdonképpen ez a feszültség adja a szenvedély megnyilvánulásának paradoxonát: minél kevésbé éljük át szenvedélyünket, annál képesebbé válunk megjelenítésére.

2. Az alkalmazott módszerek vázolója

Módszertani előfeltevéseink centrumában a motívumalapú értelmezés áll, mivel e szövegek olvasása közben azt tapasztaltuk, hogy a megismeréssel, nyelvvel vagy az élet egyéb dolgaival összefüggő gondolatok túlnyomórészt ugyanabba a motivikus egységbe illeszkednek, ami átjárhatóságot tesz lehetővé a diskurzusok között. Alapvetően tehát ugyanazokkal a mozgásokkal találkozunk, anélkül hogy értelme volna különbséget tennünk szigorú értelemben véve episztemológiai, szigorú értelemben véve esztétikai, vagy akár irodalmi és filozófiai szövegek között. Sade valamennyi felvetése történetekbe ágyazódik, Montaigne esszéje önvallomás és filozófiai eszmefuttatás is egyben. Diderot regényei szintén számos filozófiai problémát vetnek fel, míg tanulmányainak (pl. a szépségről szóló szócikkének) egy-egy pontján rálehetünk azokra a mozgásokra, amelyek filozofikus hangvételű drámáit (pl. a *Színészparadoxont*) jellemzik. Ezek az egybecsengések adják egy-egy gondolkodói portré egységét, miközben a tematikus és narratív sokféleség decentralizálja ezt az egységet.

Másik módszertani kiindulópontunk az, hogy a fogalmak funkciója – egymásból osztódó és egymást bekebelező természetüknél fogva – nem a határok kijelölésében rejlik, mint inkább abban, hogy mindig új színezetet kölcsönöznek valamely gondolatalakzat számára, így az alakzaton belül végbemenő mozgások a kiolthatatlan elevenség benyomását keltik. Jellemző, hogy vezérfogalmak helyett inkább történeteket, hasonlatokat, metaforákat találunk. Ezek a retorikai elemek nem csupán a díszei, marginális kiegészítői a szövegeknek, hanem inkább afféle zsanérok, forgópántok, amelyek mentén a különböző diskurzusok

összekapcsolódhatnak.

Módszertani előfeltevésünk alapján nem tehetünk lényegi különbséget fogalom és metafora között. Diderot-nál pl. a pók vagy a színész ugyanabba az alakzatba illeszkedik: pontszerű entitások, miközben egy végtelenbe nyúló hálózatot tartanak fenn. Létezik egy domináns alakzat (az ellenirányúság alakzata), amely képes kontinuitást teremteni e sokszor eklektikusan elrendeződő szövegek között. Ennek kifejezésére szolgál a szövegekben tetten érhető tematikus és metaforikus sokféleség. Ezt a mozgást nem lehet végleges definíciókra vagy fogalmakra korlátozni.

Ez a gondolkodói alapállás sajátos, ugyanakkor módszertani nehézségektől sem mentes, irányt jelöl ki az értelmező számára. A rejtett források feltárása, a finomhangolások kihallgatása helyett olyan csomópontok megvilágítására kell összpontosítanunk, amelyek lehetővé teszik a szétszórt gondolatok összeillesztését. A nehézséget főként az jelenti, hogy az értelmezőnek meglehetősen nagy törmelékből kell megtalálnia a kitüremkedő pontokat, egybecsengő motívumokat.

Szólnunk kell arról is, hogy a disszertáció címében a distancia és az ellenirányúság megnevezéseket olvashatjuk, mint amelyek meglátásunk szerint képesek a három szerző életművében való tájékozódás vezérfonalaiként szolgálni. Viszont egyesekben talán hiányérzet támadhat a tekintetben, hogy e kifejezések valójában nem fogalmak és nem is trópusok, mindössze a mozgás mechanikájára, térbeli pozícionáltságára utalnak. Vizsgálódásaink során több vezérfogalom, kitüntetett alakzat kínálkozott, melyek központi szerepét különböző okokból érdekesebbnek tartottuk elvetni. Ilyen volt pl. a hiperbola is, főként abban az értelemben, ahogy azt Philippe Lacoue-Labarthe használja *Diderot: Paradoxon és mimézi*s című tanulmányában. Eszerint a hiperbola – a *Színészparadoxon* alapján és feltehetően a hiperbola bizonyos matematikai-függvényelméleti meghatározásából kiindulva – nem más, mint az ellentétek végtelen kicserélődése, az ellentétes előjelű pólusok (legörültebb-legbölcsebb, legtávolabbi-legközelebbi) közti egyenértékűség. De ez esetben miben rejlik a különbség hiperbola és paradoxon között? A hiperbola a paradoxon egy típusa volna? Mit kezdjünk továbbá a hiperbola retorikai értelmével, mely ráadásul adekvátabbnak tűnhet olyan szerzők esetében, mint pl. Diderot? Korrelálhat-e a kétfajta értelem? Hiszen a túlzás nem okvetlenül előfeltételezi az ellenirányúság mozzanatát, miközben ez utóbbihoz sem feltétlenül kapcsolódik hiperbolikus megnyilvánulás.

A hiperbolán kívül eszünkbe juthat a kiazmus retorikai alakzata is, amely szintén

tartalmazza a felcserélődés mozzanatát. Átjárhatóság azonban itt nem feltétlenül a radikális ellentétek között teremődik, és a felcserélődés sokszor két egymástól különböző értelmet vagy konklúziót von maga után.

Paul de Man *Az irónia fogalma* című előadásában azt a folyamatot, amely során az inkább implicit textuális mozgások mintegy aláássák a szerző explicit törekvéseit, és ezáltal távolság ékelődik az író és műve közé, az irónia fogalmával írja le, amelyhez azonban túlnyomórészt negatív attribútumokat társít: *tévedést, örületet és együgyű ostobaságot*. Problémánk az, hogy az irónia viszonyrendszerén belül de Man reflektálatlanul előfeltételezi a játék és az örület közt fennálló bipolaritást, mintha szükségszerűen különbséget kellene tennünk egy könnyed pozitivitás és egy súlyos negativitás között (meglátásunk szerint ez a bipoláris jelleg kimutatható más meghatározó iróniaértelmezésekben is).

Míg de Mannál az irónia rendszerint azt a funkciót tölti be, hogy a kontinuitás helyén diszkontinuitást, az egység helyén instabilitást (megszakítást) fejezzen ki, addig esetünkben az ellenirányúság egy ezzel épp ellentétes feladatot hordoz magában: kísérletet tenni az azonosság megteremtésére az egymással látszólag összeegyeztethetetlen pólusok között, valamifajta – persze nem feszültségek nélküli – összhangot teremteni ott, ahol a szétválasztottság sokkal nyilvánvalóbbnak bizonyul.

Nem stabilitásból fordulunk át instabilitásba (de Man csaknem minden értelmezése egy ilyen átfordulást tematizál), hanem már eleve az instabilitás szakadatlanul reflektált állapotában vagyunk. Annak ellenére, hogy a szöveg csak a tárgytól való eltérések mentén konstituálódik, hiányzik az a váratlansági tényező, amely az irónia működésének elválaszthatatlan részét képezi. Arról van szó, hogy mielőtt a csoda bekövetkezne, a csoda demisztifikálja önmagát, és a diskurzus ebben az önként vállalt középponttalanságban érzi a leginkább biztonságban önmagát (ami persze megint csak paradoxon). Alapvető koncepcionális eltérés ez.

Ugyanakkor nem mehetünk el amellett, milyen sokat köszönhetünk a fentiekben körvonalazott értelmezéseknek, különösen a dekonstrukciónak, mely sok esetben jól érzékelhető befolyással lesz majd a disszertáció stílusára, problémaérzékenységre, bizonyos értelmezői preferenciák kialakulására nézve. Bár nem gondoljuk, hogy a dekonstrukciót iskolának lehetne tekinteni, mégis tagadhatatlan, hogy a dekonstruktív gondolkodásmódnak vannak bizonyos alapmozzanata, amelyek hatása alól teljes mértékben mi sem vonhatjuk ki magunkat. Ilyen pl. a fogalmak és kontextusok közötti átjárhatóság vagy a metafora

diskurzusteremtő szerepének előtérbe helyezése, vagy a megnyilvánulás problémájának közelség és távolság relációjában történő felvetése.

Helyesebbnek véltük azonban bizonyos fogalmi korlátozások közé szorítani gondolatmenetünket, pl. irónia helyett a distancia fogalmát használni, amely megítélésünk szerint adekvátabban, a térbeli pozícionáltság elvitathatatlan konkrétsága mentén fejezi ki azt a helyet, amelyet az én fogalma jelöl. Nagyjából ugyanez a távolságtartás jellemez bennünket az olyan vezérfogalmakkal és mozgásokkal szemben, mint pl. a metafizika, metafizika-kritika vagy a metafizikai narratíva transzformációja. Távolságtartásunk legfőbb oka az, hogy – a bevezetőben felsorolt szempontok alapján – egyszerűen lehetetlennek (és voltaképp irrelevánsnak) véljük eldönteni e szerzőkről, hogy metafizikapártiak-e vagy metafizika ellenesek.

Természetesen nem állítjuk, hogy ezen alakzatok ne foglalnának magukban hiperbolikus, kiasztikus vagy ironikus mozgásokat (hiszen változó intenzitással és gyakorisággal mindhárom jelen van bennük), viszont e tropikus-metaforikus aktivitás nem korlátozható egyetlen kitüntetett alakzatra sem.

E redukálhatatlan sokféleség és az intenzitás mint a gondolkodással szemben támasztott egyik legfőbb követelmény tekintetében meg kell említenünk egy szintén a francia posztstrukturalista hagyományhoz kapcsolódó gondolkodót (Gilles Deleuze-t), akinek könyveiből nem kevés inspirációt merítettünk (még lehet talán többet is, mint amennyi a hivatkozások számában tükröződik).

Szükséges néhány szóban érintenünk egy további problémát, amely a fejezetek közti arányosíthatóság kérdése kapcsán merülhet fel. A dolgozat a bevezetésen és a zárszón kívül három fő fejezetre tagolódik, azaz a három szerző szövegei külön fejezetben kerülnek tárgyalásra. Szemmel látható, hogy a Diderot-t taglaló rész a leghosszabb, az értékezés felét öleli fel, és nekünk kétségkívül meg kell indokolnunk, miért pont Diderot-ra hárul e kitüntetett figyelem, miért őt tekintjük a témánk szempontjából legfontosabb szerzőnek? Válaszunk nem túl összetett, viszont határozott előfeltevésen alapszik. Diderot az egyetlen a három szerző közül, akinek az életművén, sőt, akár egyetlen művén, belül is ellentmondásokat fedezhetünk fel.

Paradoxonok és ellentétek természetesen Montaigne és Sade szövegeiben is működnek, ám mindez nem vezet a szövegek közti polemikus viszony kialakulásához, az életmű egészén belül keletkező törésekhez. Egyszerűen tehát arról van szó, hogy (Montaigne-

el és Sade-al ellentétben) Diderot szövegeinek értelmezése lényegesen nagyobb terhet ró az értelmezőre.

3. Az eredmények tézisszerű felsorolása

A disszertáció bevezetőjében igyekszünk körvonalazni azt az értelmezői keretet, amelybe elhelyezhetjük e három, első látásra egymással talán nem okvetlenül összefüggő életművet. Feltevésünk alapján Montaigne, Diderot és Sade munkássága a francia újkori gondolkodás egy sajátos törésvonalát reprezentálja. Amellett érvelek, hogy ez a törésvonal egyfelől az (ész és képzelet, tudomány és művészet stb. közti) ellentételező gondolkodás felszámolásán alapul, amely összefüggésben áll a gondolkodás ún. differenciálatlan intenzitására való törekvéssel. Másfelől ebből következik a karteziánus gondolkodással szembeni távolságtartás is, amely mindhárom szerző gondolkodásában alapvető jelentőséggel bír. Ezen anti-karteziánus indíttatás jellemzőit és hozadékait (pl. az én státuszára, a metafora természetére nézve) mindenekelőtt Alfred Baeumler irracionálisizmusra és individualításra vonatkozó tézisein keresztül igyekszem explicitté tenni. Baeumler koncepciója arra is alkalmas lehet, hogy egyfajta – a jelen értekezésben inkább csak körvonalaiban explicált – történeti keretet mutassunk fel.

Baeumler szerint a 17. és 18. századi (különösen francia) filozófia az individualitás kibontakozásának korszaka, és bár az individualitás nem tartozott fő fogalmaink közé, a hozzá kapcsolódó attribútumok közül valamennyit megtalálhatjuk Montaigne, Diderot és Sade gondolkodásában is. Ilyenek pl. az én megragadhatatlansága, perspektivikus sokfélesége, a metaforicitásban való feloldódás, a fogalomközpontú gondolkodás és a jelenidejűség dominanciájának háttérbe húzódása.

E gondolkodók közös felismerése az, hogy az én nem létezik, pontosabban hiányzik közvetlen jelenléte azokban a pillanatokban, amelyekben a szenvedély megtörténik, amelyekben választ kellene adni egy zavarba ejtő felvetésre. Az én apró ponttá, a reflexió ingerfeltevő centrumává zsugorodik, és csak a distancia révén képes kibontakozni, újra és újra formát ölteni. Ez vezet ahhoz a paradox belátáshoz, miszerint az én nincs jelen ott, ahol jelen van, illetve jelenléte mindössze közvetett, reprezentált. Ebben az értelemben nem beszélhetünk tiszta jelenlétről. Múlt és jövő interferenciái vagy épp az aktuális tapasztalatból leszűrt távlati

következtetések alapvetően meghatározzák jelenidejű érzékelésünket, ami végső soron azt eredményezi, hogy realitás és potencialitás határai összemosódnak. Egyik kiemelt tézisünk az, hogy a distancializáltság-közvetettség mind a megélés, mind pedig a megismerés vonatkozásában a jelenlétközpontúság helyébe lép. A jelenlét ugyanakkor a (megélés) hiánya által továbbra is megőrzi befolyását, mint helyettesítésre, re-prezentációra ösztönző intenzitás. A jelenlét közvetlen (spontán, organikus) megélésének helyét a reprezentáció betörése nyomán átveszik az esztétizáltság és a diszkurzivitás alakzatai.

Ez a folyamat megítélésünk szerint Montaigne-el veszi kezdetét, amit a róla szóló részben igyekszünk több példán keresztül alátámasztani. Egyes értelmezések Montaigne-t a kényelmes élet apologétájának (Pascal), mások a sztoikus beletörődés és az ebből eredő kiegyensúlyozottság filozófusának tartják. Az általunk elemzett szövegrészek ellenben azt hivatottak demonstrálni, hogy az esszék zavartalannak tűnő felszíne alatt az ellentétek dinamikája működik. Igaz ez Montaigne nem szisztematikusan kifejtett episztemológiai nézetrendszerére éppúgy, mint életfilozófiájára. Előbbi tele van irreálisnak tűnő alakzatokkal, ami abból fakad, hogy a vizsgálódás horizontja az aktuálisan tapasztalható tényeken túl kiterjed a lehetséges alakzatok körére is. Utóbbi kapcsán pedig olyan megnyilvánulásokkal szembesülünk, amelyek a közvetlen megélés kudarcát tematizálják elemi adottságaink tekintetében, mint a nemzés, a sírás vagy a beszéd. Feltevésünk szerint Montaigne e kudarc nyomán jut el arra a paradox felismerésre, miszerint a szenvedélyek megélése a velük szemben tanúsított distancián alapul. Ez a distancia azonban elválaszthatatlan a közelségtől, mivel Montaigne szerint a zavartalan megélés előfeltételezi a lehetőségként felmerülő rossz aktualizálását. A gondolkodásnak nem csupán a jelenlévővel, hanem a lehetőséggel is számolnia kell (eltávolodnia attól, ami jelenlévő, és közel kerülnie ahhoz, ami távollévő). Az élet pl. a betegségen keresztül hárítja el a halál fenyegető lehetőségét. Ebben a perspektívában a negatívum a pozitívum, a pozitívum pedig a negatívum lehetőségét hordozza magában. Montaigne gondolkodását ekképpen az ellenirányú mozgások dinamikája határozza meg, amit számos példán keresztül igyekszünk kimutatni.

Paradoxon, distancia és ellenirányúság nemkülönben központi szerepet töltenek be Diderot gondolkodásában is. A diderot-i életmű körvonalazásához a *Színészparadoxon* jelenti számunkra a kiindulópontot, ami megítélésünk szerint e szerteágazó életmű afféle epicentruma. A *Színészparadoxon* elhíresült tézise szerint egy színész alakítása annál produktívabb, annál több szerep hiteles megjelenítésére alkalmas, minél inkább képes

távolságot tartani az általa megjelenített érzelmekkel, szenvedélyekkel szemben. Ismételten azzal szembesülünk, hogy distancia ékelődik megélés és megjelenítés közé. A megjelenítés közvetettsége válik az autenticitás alapjává (a paradoxon, miszerint a színész nincs jelen abban, amit megjelenít). Mivel Diderot példáit nem csupán a színház világából meríti, amellet érvelünk, hogy paradoxona a szűken vett esztétikai problémafelvetésen túlmutató filozófiai relevanciával bír. A paradoxon tézisünk szerint a megnyilvánulás problémájára adott reflexióként értelmezhető. Erről megítélésünk szerint Lacoue-Labarthe tanulmánya is kellőképpen meggyőzhet bennünket, annak ellenére, hogy e lokális olvasás adós marad számunkra a paradoxitás, distancializálás Diderot egész életművében betöltött szerepének körvonalazásával, amelyre mintegy hiánypótló jelleggel vállalkozunk. Meglátásunk szerint tehát a *Színészparadoxon* összefüggésbe hozható más szövegekben is megjelenő problémakörökkel, mint pl. az én státuszára, a megismerés hatáira, az isten pozíciójára stb. vonatkozó fejtegetésekkel. A Diderot-fejezetben lényegében arra teszünk kísérletet, hogy az életmű tematikus sokszínűségét körüljárva kimutassuk, hogy alapvetően ugyanaz a – kiegyenlítettség, ellenirányúságon alapuló - mozgás rejlik e gondolatalakzatok mögött. Például a *D'Alembert álma* fejtegetéseinek középpontjában szintén az én önazonosságának, az „én én vagyok” formula problémája áll. Folyamatos ellenvetések ingatják meg e formula szilárdságát, miközben a létezés stabil pontjává az agy válik, amely kicsisége ellenére képes folyton regenerálódni és határtalan befogadó potenciállal bír. Felvevő centrum, amelynek ugyanakkor nincs autonóm létezése. Akárcsak a színész esetében, itt is reduktív és expanzív irányultság egymást előfeltételező kettősségéről beszélhetünk. Érintjük továbbá Diderot istennel, az isteni mozdulatlansággal szembeni szkepszisét. Tézisünk szerint Diderot-t nem önmagában isten létezésének vagy nem-létezésének a kérdése foglalkoztatja, hanem az isten létezésével összefüggésben asszociált mozgás, aktivitás természete. Diderot megközelítése tehát a legkevésbé sem ontológiai indíttatású. Isten metaforikus értelemben inkább egyfajta intellektuális mozdulatlanságot, egy nem-létező, ám célul kitűzött totalitást testesít meg. Az intenzitás, pluralitás alapjává ez esetben is a teljesség, azonosság felfüggesztése áll. A *Rameu unokaöccse* kapcsán az ellenirányúság a fel- és alámerülő mozgások közti viszonylagosságban mutatkozik meg. Tulajdonképpen ez vezet el az úr-szolga hierarchia felforgatásához is, amely legnyilvánvalóbb módon a *Mindenmindegy Jakab meg a gazdája* című mű pozicionális felcserélődéseiben követhető nyomon (erre a Diderot-fejezet végén említünk néhány példát). A színész témája megítélésünk szerint már Rameau kapcsán is releváns. Rameau sok esetben egy burjánzó sejthez vagy csúszó-mászóhoz hasonlítható. A

színészkedés/utánzás aktusának e metaforikus meghatározásai kapcsán már itt explicitté válik az átjárhatóság kevés és sok, apró és grandiózus között. Az én összezsugorodik, hogy képes legyen beférkőzni mások jellemeibe, miként ezt Rameau is teszi. Mivel azonban Rameau megnyilvánulásai rendszerint félbeszakadnak, olykor kibogozhatatlanul fragmentálódnak, fontossá válik feltenni a kérdést, mi biztosítja a megnyilvánulás stabilitását. Tézisünk szerint a *Színészparadoxon* megírásáig Diderot eldöntetlenül hagyja a kérdést, vajon a szenvedély túlfűtöttsége vagy az ész higgadtsága képezi-e a megnyilvánulás alapját. Mintha ilyen értelemben a *Színészparadoxon* a *Rameau unokaöccse* korrekciója volna. Rameau még nem tart távolságot szenvedélyeivel szemben, és éppen ebben rejlenek mimetikus tevékenységének korlátai, amelyek általa lepleződnek le, mígnem végül elvezetnek a distancia-elv középpontba állításához. Ezért is láttuk szükségesnek e ponton visszatérni a *Színészparadoxon*hoz, miután igyekeztünk nyomon követni az ellenirányúság fentiekben összefoglalt alakzatait. Itt arra a következtetésre jutunk, hogy a distancia csupán közvetett előfeltétele a színész zsenialitásának, ugyanis a szenvedélyekkel szembeni távolság egy bárki számára hozzáférhető diszpozíciót jelent. Ennek megfelelően válhat a paradoxon az egység, önazonosság demisztifikációjává. Ez a folyamat viszont mégsem egyoldalú, mivel Diderot a gondolkodáshoz sok esetben egy intenciózus homályosságot társít, miközben a distancia magával vonja a szüntelen találgatások lehetőségét is, így tézisünk szerint misztifikatív és demisztifikatív irányultság között nem lehetséges végérvényes határvonalat húzni. A distanciából származó közömbösség lesz az, ami újra elbizonytalanítja Diderot-t, akinek gondolkodása ezáltal ismét az ellentmondásos megítélés csapdájába esik. A végleges, ám nem kevésbé paradox feloldást a szépségről szóló tanulmány eredményezi. Az ellenirányúságot itt elsősorban az idézi elő, hogy a tudás korlátozottsága úgy jelenik meg, mint a diszkurzív pluralitás előfeltétele. Miközben igyekszünk rámutatni a tematikus azonosságokra, amellel érvelünk, hogy Diderot tanulmánya, bizonyos módon megkerülve a szépség meghatározását, mindenekelőtt a filozófiai gondolkodás, diszkurzivitás természetére vonatkozó reflexióként értelmezhető. Leginkább úgy tűnhet, mintha tanulmánya a nyugvópont nélküli gondolkodás önlegitimációja volna.

Értelmezésünk szerint az én felfüggesztődése és ezzel párhuzamosan a reprezentáció dominanciája Sade-nál éri el kulminációs pontját. Nála szinte fel sem merül az ember fogalma, a szolidaritás szükségessége, talán csak a levelek és naplójegyzetek diffúz, ám követelődő kinyilvánításaiban. Egy alakzat megjelenítése minden esetben előbbre való megélésével szemben. A test visszatérően előidézett deformáltsága és maga a halál sem

képezhet akadályt: a test mindössze leírt alakzat vagy megjelenített látvány formájában (azaz abszolút közvetett módon) létezik, és ily módon teljességgel alárendelődik az akrobata-kéjenc mindegyre bonyolódó mutatványainak. E határtalan stilizáltsággal összhangban az erkölcsös világrendtől való elfordulás annyira túlzóan explicitté válik, hogy inkább önmaga visszájára fordul. Mindenki bűnössége, a bűn ciklikusságában fenntartott szakadatlan aktivitás a totális egyenlőség lehetőségét rejti magában. Ez az alakzat már-már az abszurdum határát súrolja, következésképp egy realizálhatatlan világrend körvonalazódik benne.

A zárszóban igyekszünk összefoglalni a disszertáció tartalmát, valamint megállapításokat teszünk a Baeumler által kijelölt történeti keretre vonatkozóan. Ezen túlmenően az eltérések számbavétele során amellet foglalunk állást, hogy a három szerző vonatkozásában egyre inkább a létezés közvetett, distancializált megélése kerül előtérbe. Montaigne-től Sade-ig haladva egyre meghatározóbbá válik az artificiális-reprezentatív jelleg, ami megítélésünk szerint az organikussal, a spontánnal szembeni bizalmatlanság felerősödésére vezethető vissza.

Nyilvántartási szám: DEENK/131/2019.PL
Tárgy: PhD Publikációs Lista

Jelölt: Sós Csaba
Neptun kód: D2D7F5
Doktori Iskola: Humán Tudományok Doktori Iskola

A PhD értekezés alapjául szolgáló közlemények

Magyar nyelvű könyvrészletek (6)

1. **Sós, Cs.:** A dekonstrukció peremvidékein: A metafizikai érintettségére vonatkozó kérdés Jacques Derrida és Paul de Man esetében.
In: Világunk határai. Szerk.: Faragó-Szabó István, Gyöngyösi Megyer, Takó Ferenc, Tóth Olivér István, Eötvös Collegium Filozófia Műhely, Budapest, 154-174, 2014. ISBN: 9786155371172
2. **Sós, Cs.:** Diderot miméziselmélete.
In: Árkádia hajnala. Szerk.: Puhl Antal, Golda János, Sugár Péter, Debreceni Egyetemi Kiadó, Debrecen, 41-51, 2014, (Árkádia, ISSN 2064-4868) ISBN: 9789633184127
3. **Sós, Cs.:** Montaigne diskurzusa.
In: Argumentor Műhely - Érvelés és retorika konferencia kiadvány. Szerk.: Bakó Rozális Klára, Biró-Kaszás Éva, Horváth Gizella, Debreceni Egyetemi Kiadó; Nagyvárad : Partium Kiadó, Debrecen, 65-75, 2014, (Argumentor Műhely, ISSN 2392-6155 ; 2) ISBN: 9789633184387
4. **Sós, Cs.:** Montaigne paradoxonja.
In: A hazugság. Szerk.: Laczkó Sándor, Pro Philosophia Szegediensi Alapítvány, Magyar Filozófiai Társaság, Státus Kiadó, Szeged ; Csíkszereda, 435-442, 2014, (Lábjegyzetek Platónhoz, ISSN 1785-7082 ; 12) ISBN: 9789638881267
5. **Sós, Cs.:** Sade és az ész.
In: Tavasz Szél 2014. Szerk.: Csiszár Imre, Kőmíves Péter Miklós, Doktoranduszok Országos Szövetsége, Debrecen, 441-447, 2014. ISBN: 9789638956071
6. **Sós, Cs.:** Friedrich Schlegel vegetáció elve.
In: Az identitás alakzatai. Szerk.: Bujalos István, Tóth Máté, Valastyán Tamás, Kalligram Kiadó Kft., Budapest, 279-304, 2013. ISBN: 9786155454066

Idégen nyelvű, külföldi könyvrészletek (1)

7. **Sós, Cs.:** Aporia, irony or palinode? Friedrich Schlegel and his conception of incomprehensibility.
In: Interdisciplinary Research in Humanities. Ed.: Gergely Angyalosi, Ákos Münnich, Gabriella Pustai, Constantine the Philosopher University, Faculty of Central European Studies, Nitra, 91-100, 2013. ISBN: 9788055802848

Magyar nyelvű tudományos közlemények hazai folyóiratban (4)

8. **Sós, Cs.:** Vázlatok Immanuel Kant munkásságához.
Elpis. 10 (16), 159-163, 2017. ISSN: 1788-8298.
9. **Sós, Cs.:** Az irónia mint tragédia és mint komédia (Muecke, de Man, Rorty).
Különbség. 14 (1), 163-175, 2014. ISSN: 1785-7821.
DOI: <http://dx.doi.org/10.14232/kulonbseg.2014.14.1.155>
10. **Sós, Cs.:** Egy antinómia nyomában - Nyelv, idő, morál és képzelet Rousseau 'Emil vagy a nevelésről' című művében.
Nagyerdei Almanach. 4, 166-182, 2013. EISSN: 2062-3305.
11. **Sós, Cs.:** Egy csonkításallegória interpretációja: Paul de Man guillotine-ja.
Elpis. 6 (11), 40-51, 2012. ISSN: 1788-8298.

A DEENK a Jelölt által az iDEa Tudóstérbe feltöltött adatok bibliográfiai és tudományometriai ellenőrzését a tudományos adatbázisok és a Journal Citation Reports Impact Factor lista alapján elvégezte.

Debrecen, 2019.04.01.

